

Modele paradigmatică ale exilului literar românesc

Lect. dr. MIHAELA RUSU

Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați

Résumé: *Quelles que soient les conditions sociales, politiques, ethniques, religieuses ou géographiques auxquelles un exilé est confronté, au cours de son parcours migratoire, il cherche un substitut à l'espace paradisiaque qu'il a été contraint de quitter. Le traumatisme de l'errance auquel il est confronté peut faire de lui un gagnant ou un perdant. Dans la culture roumaine, un mythe archétypal de l'exil s'insinue, de plus en plus évident, dans la psyché des déracinés. Qu'il se rapporte au modèle biblique de l'exode juif, au modèle mythologique d'Ulysse ou au modèle historico-culturel de Dante, l'expatrié, sur son chemin migratoire, se sent obligé de rappeler au monde entier son passé mémorable.*

Mots-clés: *le mythe de l'exil, le modèle biblique, le modèle mythologique, le modèle historico-culturel*

În contextul pluralismului cultural și al globalizării, exilul literar românesc se impune a fi văzut și înțeles și din perspectiva prefacerilor istorice experimentate de scriitorii plecați peste granițe imediat după cel de-al Doilea Război Mondial, când, urmând traiectorii necunoscute, au fost nevoiți să se raporteze la țara de adopție căutând mereu în suflet țara lăsată în urmă. Pentru a fi înțeles mai bine, exilul trebuie pus în educație alături de fenomene precum migrația și diaspora, noțiuni cu care de multe ori se confundă. Cele trei fenomene au în comun îndepărtarea de centru, însă exilul este singurul care se construiește pe „neputința alegerii unei întoarceri și pe imposibilitatea restituirii integrale sau parțiale a propriei identități.”[Gogonea, 2021: 160] Dacă *emigrarea* are cauze economice, *diaspora* aduce în prim-plan condiția de azilant, ceea ce îi oferă o siguranță limitată în timp, până la o previzibilă întoarcere la centru. Trăind dincolo de granițele familiare, dezrădăcinatul experimentează exilul ca pe o traumă a rătăcirii, căutând în permanență să găsească, cu rol compensator, un succedaneu al spațiului paradisiac pe care l-a părăsit.

Experiența complexă a exilului impune obligativitatea unei analize sincere a dialecticii „*înăuntru vs. înafară, timp istoric vs. timp individual, trecut vs. prezent, memorie vs. uitare, plecare vs. întoarcere, eșec vs. valorificare.*” [Gogonea, 2021: 158] Rătăcirea prin locuri străine îl confruntă pe exilat cu prima moarte inițiativă: infernul lipsei de identitate, resimțit dureros sub presiunea culturilor ambientale din țările de adopție. Dualismul prefacerilor sociale și sufletești la care au fost expuși dezrădăcinații a fost fermentul necesar metamorfozei lor spirituale prodigioase. Nevoia exilatului de a se

diferența de spațiu de adopție contracarată de nevoia lui de adaptare la noile realități ale existenței transpune un paradox unic, o sfâșiere specifică fenomenului de contraaculturație.

Perpetua rățăcire generată de nostalgia țării pierdute, îl face pe exilatul român să resimtă deplasarea spre un altundeva ca pe o formă brutală de înstrăinare. Rupând legăturile cu țara de origine, exilatul trăiește experiența morții civile ca pe o pedeapsă gravă (ca dușman al statului, lui i se confiscă bunurile atât cele materiale, cât și cele spirituale), întrucât factorul politic decizional face tot posibilul să-i blocheze șansa recunoașterii valorii sale, atât în spațiul din care a plecat, cât și în țara de adopție. În acest context, el are la dispoziție două variante de a-și trăi exilul, una tragică și alta poetică, prin care să surprindă universalitatea situației lui particulare. Fie că se raportează la modelul biblic al exodului iudaic, la modelul mitologic al lui Ulise sau la modelul cultural istoric al lui Dante, expatul, plecat pe calea migrației, simte că are obligația să rememoreze lumii întregi trecutul său emblematic. Dacă exilul iudaic este sinonim cu *risipirea* și cel odiseic cu *pedepsirea*, pe cale de consecință exilul dantesc este substituibil *alungării*. Aduse în actualitate, aceste paradigme ale exilului literar își caută fiecare în parte un sens. Orice atribuire de termeni adiacenți trebuie analizată într-o dialectică a contrariilor pentru înțelegerea deplină a felului de a fi în lume al exilatului. Așadar, *risipirii* ar trebui să îi corespundă adunarea, *pedepsirii* regăsirea, iar *alungării* răscumpărarea

Exilul, în forma lui primară, este cel biblic. El transpune în egală măsură izgonirea din rai, întoarcerea iudeilor în Ierusalim, dar și prigonirea primilor creștini, evenimente care ilustrează fenomenul *pribegiei*. Exilul modern se vrea înțeles și ca paradigmă a exilului biblic. Spre exemplu, *Biblioteca Română din Freiburg* a fost supranumită la inițiativa lui Mircea Eliade *biblioteca pribegiei*, și, de aceea, proiectul ei poate fi considerat, în termeni ideatici, o altfel de interpretare a exilului biblic. Reunind în patrimoniul ei peste 700 000 de opere de artă (scrieri de autor, publicații, manuscrise, periodice, picturi, obiecte tradiționale românești), această bibliotecă a îndeplinit o funcție coagulantă fundamentală pentru identitatea culturală românească. Mentorul și inițiatorul Bibliotecii, profesorul universitar Virgil Mihăilescu (1906-1989), cu sprijinul familiei dinastice de Hohenzollern, s-a străduit, începând cu 1949, să înregistreze periodic cât mai multe texte publicate de exilații români atât în limba română, cât și în limbile țărilor în care s-au refugiat. Prin această bibliotecă, România a existat ca prezență spirituală și dincolo de Cortina de Fier. Ea a îndeplinit aproape o funcție politică,

deoarece își propunea să creeze în spațiul liber al Europei *un fenomen cultural românesc*. El nu se putea face remarcat decât printr-un demers susținut de răspândire a producției culturale românești. „Cu un geniu, izolat, un neam nu se poate impune în cultura universală. (...) Cu cât există mai mulți, și mai buni scriitori într-o generație, cu atât șansele individuale ale fiecărui scriitor în parte, de a intra în istoria literaturii sunt mai numeroase.” [Eliade, 1990: 154] Exilații noștri, *risipiți* în întreaga lume, au avut astfel ocazia să-și adune scrierile într-un efort comun de promovare a *est-eticului* românesc. Actualmente, catalogul acestei biblioteci, este găzduit de Muzeul Cărții și Exilului românesc din Craiova, el având o valoare documentară excepțională în procesul de recuperare și reconstrucție a istoriei literaturii române a *privegiei* de dincolo de granițele țării. Dacă soarta exilatului a fost să rătăcească prin lume, cărțile publicate de el în limba maternă l-au reîntors la matca originară, încheind ca într-un cerc procesul sincron de *risipire-adunare*.

Modelul mitologic al lui Ulise face din călătoria pe mare o probă de verificare a capacității de a lua în stăpânire necunoscutul ce trebuie atașat teritoriului intim al fiecărui individ. Mitologicul Ulise, după episodul Circe-Calypso, odată ce reușește să biruiască pericolul înstrăinării, se va întoarce în Ithaca, devenind expresia fructificării rătăcirii. Pentru a face eșecurile și depărtarea suportabile, priveagul le interpretează ca pe o probă a labirintului, decupând în ea „marcajul identitar al unei experiențe inițiatice, al călătoriei simbolice către Sine” [Ifrim, 2012: 23] Modelul mitic al lui Odiseu este valorificat livresc de Mircea Eliade în romanul său de maturitate care se vrea a fi înțeles ca o răscumpărare a lecției exilului. Ștefan, protagonistul romanului *Noaptea de Sânziene*, este un călător de profesie, care se deplasează cu lejeritate între Predeal și București, Londra și Lisabona, Paris și Ulm, alergând între Praga, Arad, Comarnic, Moroieni, Miercurea Ciuc, Bristol, Ploiești, Porto, Sighișoara, Iași, Botoșani, folosindu-se de toate mijloacele de locomoție: mașină, tramvai, camion, tren, avion, barcă. În esență, personajul se caută pe sine în toate aceste destinații pe care viața i le scoate în cale, iar cititorul își proiectează compensator propriile reverii în explorările extravagante ale protagonistului, căci „călătoria cea mai fascinantă este o reîntoarcere, o odisee, iar locurile de plimbare obișnuite, microcosmosurile zilnice străbătute timp de atâția ani sunt o provocare demnă de Ulise.” [Magris, 2010: 20] Odiseea lui Ștefan Viziru transpune o metaforă a călătoriei prin viață [1]. Traversând lumea, el se lasă consumat de experiențele reale care i se oferă, pentru că în felul acesta, fără să conștientizeze, își desăvârșește propria personalitate. Se pune însă întrebarea dacă acest Ulise modern se întoarce acasă confirmat în

propria identitate, în pofida celor mai facile peripeții pe care le consumă. Se pare că, pentru Ștefan, nu e important să adauge o experiență în plus procesului său de formare, ci să găsească și să întărească un sens al existenței [2]. Odată conștientizat pericolul căruia i-a supraviețuit, Ștefan înțelege din episodul Stella Zissu (o Circe modernă a Interbelicului) că erosul fără sentimente îl face să își piardă pe drum atât propriul sine, cât și semnificația propriei vieți, dezagregându-se, în loc să crească pe parcurs. Prin episodul odiseic al lui Ștefan Viziru (personaj autoreferențial pentru personalitatea lui Mircea Eliade), autorul romanului încearcă să dea o justificare mitologică propriilor rătăcirii sentimentale, dar și o valoare apotropaică tuturor suferințelor și coborâșurilor ultimilor săi ani de existență româneasă.

Pentru a înțelege, **modelul cultural-istoric sau dantesc**, trebuie să fim de acord cu punctul de vedere al lui Georges Gusdorf care consideră că „autobiografia nu reprezintă adevărul omului, ci utopia lui, amintirea profetică a unei identități care se inventează pe măsură ce ea se rememorează” [Gusdorf *apud*.Simion, 2008: 46] În felul acesta se pot justifica agreabil anumite obscurități ale scriiturii sau elipse ale memoriei. Dintre scriitorii exilați, Eliade se raportează atât la Ovidiu, cât și la Dante, dar și-l ia ca model pe Dante (Dante la Ravenna), și adoptă comportamentul lui pentru a ieși victorios din încercările labirintului, de aceea își propune să scrie o operă capitală, romanul său de maturitate, *Noaptea de Sânziene*. În spațiul românesc, tema exilului este implantată arhetipal, căci „cel mai renumit exilat al Antichității, Ovidiu, a fost alungat printre vechii români și a pus bazele literaturii lor.” [Codrescu, 1995: 46]. Toți exilații de mai târziu reiterează povestea lui Ovidiu și o sublimează pe cea a lui Dante pentru ca sacrificiul pribegiei lor să capete sens.

Pornind de la imaginea pădurii-labirint, Dante dezvoltă celebrul său poem în care spune povestea propriului prezent istoric din perioada surghiunului său și a cauzelor politice care l-au provocat. Perioada conceperii *Divinei Comedii* (1306-1307) coincide cu momentul în care Dante începe să asocieze în semnătura protocolară a epistolelor sale o expresie prin care se autodesemnează ironic – „*exul immeritus*”[3]. Sintagma latinească este formula-anatemă atribuită poetului Ovidiu căruia i-a fost interzis accesul în Imperiul Roman, odată cu retrogradarea sa din grațiile împăratului, sub acuzația unei „greșeli” față de care se recunoaște vinovat, dar pe care nu o mărturisește. Folosind în epistolele sale formula-anatemă a lui Ovidiu, Dante se așază în descendența poetului de la Tomis, dar spre deosebire de acesta el face din exil locul din care vorbește în calitate de autor, locul care îi validează rostirea discursului său autobiografic de exilat. Interesant este că, în 1315, de

sărbătoarea Sfântului Ioan, Florența promulgă o amnistie generală pentru exilați, cu condiția ca aceștia să-și recunoască vina, să plătească o sumă de bani și să facă dovada unei pocăințe publice. Dante, care se afla pe lista grațiaților, refuză această propunere, transformând afrontul de a fi *exul immeritus* („refugiat nedemn”) într-un privilegiu al dreptilor, într-o alegere morală inevitabilă.

Prin asocierea cu Dante, Eliade conferă exilului său o semnificație care valorizează domeniul politic. Romanul *Noaptea de Sânziene* nu este doar o mărturie a faptului că refuză să-și recunoască „vina” politică, ci mai ales un denunț al ideii de pocăință publică în schimbul unei libertăți limitate. În dimensiunea sa de roman-frescă, *Noaptea de Sânziene* rezumă principalele momente istorice ale României inter și postbelice, iar componenta autobiografică a romanului sugerează aluziv cauzele politice care au dus la opțiunea lui Eliade pentru exil. Putem spune că în acest roman, prin referirea la opera lui Dante, Eliade abordează exilul ca măsură politico-juridică pentru a-l transforma în temă literară. Intertextul dantesc îi asociază lui Eliade calitatea de *exul immeritus*, care îi arogă, potrivit dreptului roman, facultatea de a se sustrage, prin fugă, executării unei pedepse prevăzute împotriva sa. Dacă Dante face din *Divina Comedie* o carte violentă scrisă împotriva Florenței natale, Eliade transformă, prin *Noaptea de Sânziene*, Bucureștii tinereții sale într-un *civitas diabolic*, prin care desemnează imperiul răului unde domnește omul nou sovietic, înconjurat de secături, un spațiu expus păcatului și morții. În roman, exilul nu este ilustrat ca un eveniment exterior, dar autorul de pe copertă, care se deconstruiește autoreferențial în toate personajele romanului, își asumă condiția intelectualului care își permite să exprime adevăruri deranjante și paradoxale.

Întoarcerea în România ar fi însemnat pentru Eliade limitarea propriilor perspective, de aceea face din Dante modelul său, pentru că își asumă exilul ca singurul loc care i-ar putea valida discursului său împotriva regimului de la București: „un scriitor exilat trebuie să-l imite pe Dante, și nu pe Ovidiu, fiindcă Ovidiu era un proscris – și opera sa este o operă de tânguire și de regret, dominată de nostalgia lucrurilor pierdute – , în timp ce Dante acceptă această ruptură, și nu numai că o acceptă, dar mulțumită acestei experiențe exemplare a putut să-și termine *Divina Comedie*. Mai mult decât un stimulent, pentru Dante, exilul era însuși izvorul inspirației sale. (...) nu trebuie să scriem nostalgic, dimpotrivă, trebuie să profităm de această criză profundă, de această ruptură.” [Eliade, 1990:85] Optând pentru exilul parizian, Eliade devine un cetățean al lumii, asumându-și ideea mai veche potrivit căreia patria

este locul în care sufletul, și nu trupul, se poate bucura de adevăratele bogății – *patria est ubicumque est bene*.

Prin intermediul autobiografiei sale romanțate, Eliade conturează imaginea exilatului în profilul celui exclus din locul de origine, din spațiul unde și-a fundamentat întreaga identitate. România devine, pentru cel care a părăsit-o pentru totdeauna, un spațiu-timp în care se încrucișează două perspective diferite: un spațiu real, păstrat în mentalul celui care l-a părăsit, și un non-loc, o utopie. Pentru Eliade, adevărata Românie nu poate fi decât o Românie „altfel” care își are patrimoniul în memoria sa, iar lui îi revine sarcina să reactualizeze continuu valorile sale în legătură cu un trecut care trebuie redescoperit de cititorii săi „de mâine”. El opune acest trecut prezentului degradat, condamnat la ignoranță. Pentru a face trecutul și despărțirea de țară suportabile, Eliade își gândește exilul ca pe o datorie morală de intelectual care are obligația de-a se întoarce spre sine pentru a-și găsi propria fericire.

Conștient de faptul că exilul este un arhetip al căderii în păcat, o consecință a acesteia, care antrenează excluderea din paradisul terestru, căderea în moarte și în suferință, Eliade face din existența sa postbelică o „probă”, la finalul căreia așteaptă să se „regăsească”. Exilul se profilează astfel pentru el ca un eveniment paradigmatic care stă la originea istoriei umanității, din care decurg apoi istoriile sale personale, căutând să le dea un sens și o justificare.

Note finale

[1] Bernard Fernandez, cercetător în științele educației la Universitatea Paris VIII arată că orice călătorie, interpretată metafizic, face din călător un inițiat care „a vécu et a intégré l'expérience du voyage initiatique: il devient celui qui a vécu «cela» et ne sera plus celui qu'il a été.”

[2] În fapt, Eliade (re)creează în roman, prin personajul Ștefan Viziru, mitul lui Ulise, fiind convins că această asociere are valoare de răscumpărare. El urmărește într-un anumit sens un scop soteriologic, el vrea să-l ajute pe Viziru, dar și pe el însuși, să recupereze semnificația pierdută a vieții sale, a sorții sale în lume.

[3] Această sintagmă figurează inițial în *Epistola II* (1304), dar ea devine semnătura lui protocolară începând cu *Epistola III* (1306-1307), a cărei geneză se dezvoltă în paralel cu *Divina Comedie*.

Referințe bibliografice

Codrescu, Andrei, *Dispariția lui „afară”*: un manifest al evadării, Traducere din engleză de Ruxandra Vasilescu, Prefață de Ioan Petru Culianu, Univers, București, 1995.

Eliade, Mircea, *Încercarea labirintului*, Traducere și note de Doina Cornea, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1990

Eliade, Mircea, *Pentru o bibliografie a probegiei*, în *Profetism românesc*, I, Roza Vânturilor, București, 1990.

Eliade, Mircea, *Noaptea de Sânziene* (I, II), Litera, București, 2001.

Fernandez, Bernard, *Identité nomade*, Paris, Mille et une nuits, 2002.

Gogonea, Silvia, *O privire asupra exilului literar românesc, în Cealaltă aceeași cultură. Studii despre exilul românesc*, Universitaria, Craiova, 2021.

Ifrim, Nicoleta, *Memorie și istorie în narațiunea identitară: „Leapșa pe murite”–Virgil Tănase, o „carte-destin”*, în „Caiete critice”, nr.12 (302), 2012.

Magris, Claudio, *Călătorie nesfârșită*, Traducere din limba italiană de Afrodita Carmen Cionchin, RAO International Publishing Company, București, 2010.

Simion, Eugen, *Genurile biograficului*, I, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2008.

https://www.youtube.com/watch?v=5defFIJYuqY&ab_channel=IICCMER, accesat la 18.12.2024

https://www.youtube.com/watch?v=VFUxIu43jag&ab_channel=CasadeCultur%C4%83FriedrichSchiller, accesat la 18.12.2024